

En by høj fra ældre jern alder ved Heltborg

- lidt om hustyper, økonomiske enheder og sociale forskelle i Thy for 2000 år siden
Af Jens-Henrik Bech, Thisted Museum

Igennem mere end et halvt århundrede har Thy indtaget en særlig plads, når det gælder udforskningen af bopladser fra ældre jernalder - århundrederne omkring Kristi fødsel. Med Nationalmuseets undersøgelser på Ginnerupbopladsen, indledt i 1922, blev for første gang herhjemme frilagte velbevarede hustomter, der gav et væld af nye oplysninger om jernalderhusenes konstruktion og indretning. Siden da er der i årenes løb foretaget en række større bopladundersøgelser på andre lokaliteter i Sydthy: Vestervig 1961-1965, Hurup 1965-1969 og Tåbel 1971 for at nævne de mest omfattende.

Fig. 1: Jernalderhus fra byhøjen ved Heltborg under opmåling. I forgrunden ses stenunderlaget til et ildsted.

De nævnte thylandske bopladser kendetegnes af meget tykke jordlag (kulturlag), der i visse tilfælde når en mægtighed på over to meter. Dette skyldes især to grundlæggende forhold: For det første at jernalderbebyggelsen over en periode på mindst 300 år har været meget stabil. Igennem dette tidsrum har de enkelte enheder i bebyggelsen ligget på samme sted og har efter alt at dømme været kontinuerlig benyttet. I sig selv var dette imidlertid ikke tilstrækkeligt til at danne de tykke kulturlag. Et andet forhold spillede ind nemlig huskonstruktionen med anvendelsen af op til en meter tykke græstørsvægge. Når huse af denne konstruktion blev sløjfet og væggene udjævnet, blev

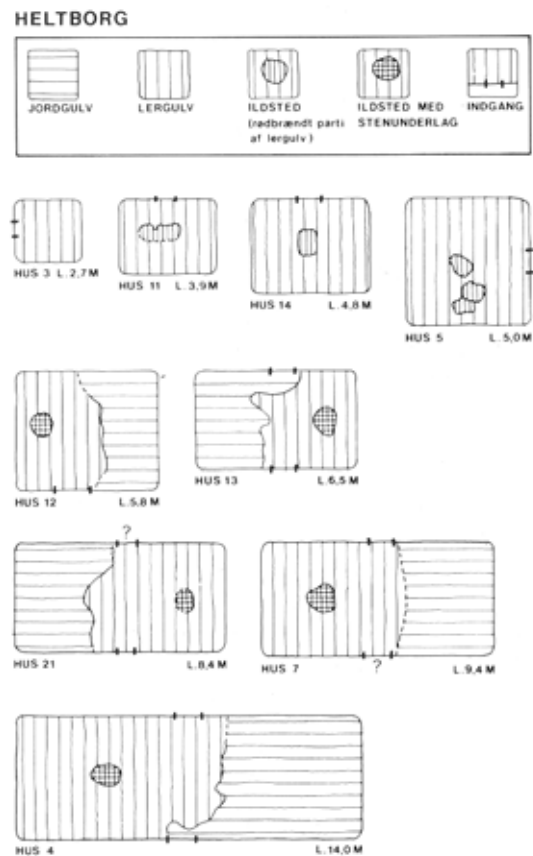

Fig. 2: Skematiserede grundplaner fra udvalgte huse.

kulturlagets tykkelse væsentligt øget. Selvom der hersker nogen usikkerhed om tørrevæggens højde, er der næppe tvivl om, at huskonstruktionen sammen med bebyggelsens permanente karakter har været årsagen til, at bopladserne selv i dag kan fremstå som tydelige forhøjninger i terrænet på mellem en og to meters højde. At betegnelsen byhøje, hentet fra den nære orient arkæologi, i Danmark har fundet anvendelse for bopladser af denne karakter er således ikke uden grund.

Den store koncentration af byhøje i Sydthy taget i betragtning var det ikke helt uventet, at Thisted Museum i 1981 måtte konstatere, at den planlagte omfartsvej nord om Hurup skar direkte igennem en ikke tidligere registreret byhøj på en højtliggende bakke lige øst for Visby Ådal. Da vejen ikke lod sig føre udenom bopladsen, påbegyndte museet samme år en undersøgelse, der blev afsluttet i oktober 1982, og som i henhold til gældende lovgivning blev finansieret

af Viborg amtskommune.

Udgravningen ved Heltborg blev museets til dato størst anlagte feltarbejde, og gennem de mange måneder undersøgelsen stod på blev den del af byhøjen udgravet, som ville blive ødelagt ved anlæggelsen af omfartsvejen (fig. 1). Det drejede sig om godt 1600 m², og på dette areal blev der helt eller delvist afdækket 27 huse, som hovedsageligt skal dateres til tidsrummet mellem 100 f. Kr. og 200 e. Kr.

Hustyper

Byhøjen ved Heltborg har været en regulær landsby; ganske vist er der kun udgravet under i 1/10 af dens samlede areal, men alligevel kan vi ud fra forskellige grundplaner af husene sige noget om erhvervsgrundlaget og de sociale forskelle i landsbyen.

Da de thylandske jernalderhuse omkring Kristi fødsel alle har haft den samme konstruktion med parvise indre stolper til at bære taget og en indvendig bredde på almindeligvis mellem 4,50 og 5,0 m, er det nærliggende, at inddelingen i forskellige hustyper først og fremmest foretages på baggrund af husenes længde; hertil kommer dog også træk som fordelingen af ler- og jordgulv samt antal indgange i husene. For Heltborgs vedkommende illustreres variationen i husenes udformning af fig. 2, der viser en række skematiserede grundplaner, hvor det mindste hus har en længde på kun 2,7 m og det største en længde på 14 m. Det fremgår også, hvorledes det kun er i de lidt større huse, vi møder partier med jordgulv samt indgange i begge husets langsider.

Når det gælder funktionen af de forskellige huse, blev det allerede under udgravningerne ved Ginnerup slået fast, at de lange huse sædvanligvis var indrettet med beboelse og stald under samme tag. Lergulvet angav beboelsen og jordgulvet stalden. Et sådant langhus kan udmærket have fungeret som en selvstændig økonomisk enhed og dermed været rammen omkring en families eksistens. Om man kan sige det samme ved de mindre huse på under 10 meters længe er straks vanskeligere at svare på. Stort set er samtlige jernalderhuse fra Thy tidligere blevet opfattet som beboelseshuse, men som vi skal se nedenfor, er billedet ikke så entydigt længere. Nogle har utvivlsomt fungeret som beboelseshuse, andre derimod som udhuse i større økonomiske enheder.

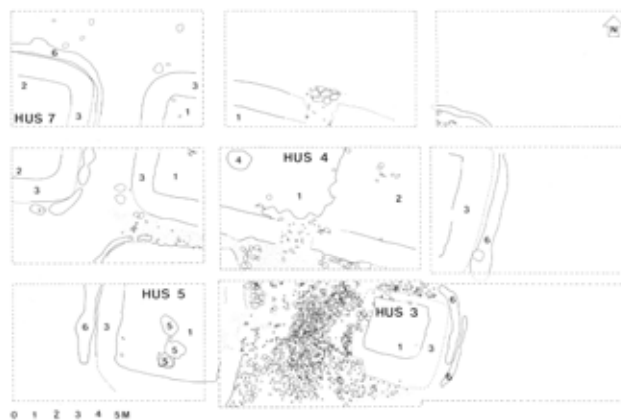

Fig. 3: Gårdsanlæg fra byhøjen ved Heltborg. Gården består af hus 3, 4 og 5. Øverst i venstre hjørne ses gården af et andet hus. Af udgravningstekniske grunde har man ikke udgravet det hele, men ladet et system af balke stå tilbage, så man i de lodrette sider har kunnet studere jordlagene.

1: lergulv, 2: jordgulv, 3: tørrerug, 4: ildsted m/ stenunderlag, 5: ildsted u/ stenunderlag, 6: afrandingsgloft

Et gårdsanlæg fra Heltborg

Husene 3-5 udgør tilsammen en gård bestående af et langhus og to mindre huse placeret umiddelbart syd for langhuset på hver sin side af en grus- og stenbrolagt gårdsplads (fig. 3).

Langhuset - hus 4 - havde en indvendig længde på 14 m og en bredde på 4,5 - 4,75 m og var opdelt som vanligt for den slags huse i en afdeling med lergulv i vestenden og en østlig ende med jordgulv. Midt for langsiderne lå indgangene, hvoraf kun den nordlige var forsynet med en mindre brolægning lagt af 7 større sten flugtende med ydersiden af den ca. 1 m brede græstørvsvæg. Ildstedet, som var forsynet med en lerkappe over et stenunderlag, fandtes midt i vestenden. Hvor mange dyr der har været plads til i stalden kan ikke siges med fuld sikkerhed, da der ikke fandtes spor efter båseskallerum, men ud fra størrelsen af jordgulvet, kan det dreje sig om mellem 10-12 kreaturer.

De to mindre huse i gården var begge forsynet med lergulv. Det mindste af disse er hus 3, som kun målte 2,7 m x 2,7 m i indvendige mål. Fra gårdspladsen var der adgang til huset via en lille stenbrolagt passage igennem græstørvsmuren. Huset har ikke været forsynet med noget ildsted og kan have fungeret som redskabsrum eller lignende.

På den anden side af gårdspladsen lå hus 5, der med sin indvendige størrelse på 5 x 5 m tilhører samme kategori af småhuse som hus 3. Fra gårdspladsen førte en grusbelagt 1 m bred indgang midt for østsiden ind i huset. Lige inden for indgangen var gulvlaget delvis bortslidt, andre steder sås enkelte lapninger og ujævnheder i det ca. 2 cm tykke lergulv. På dette fandtes hele

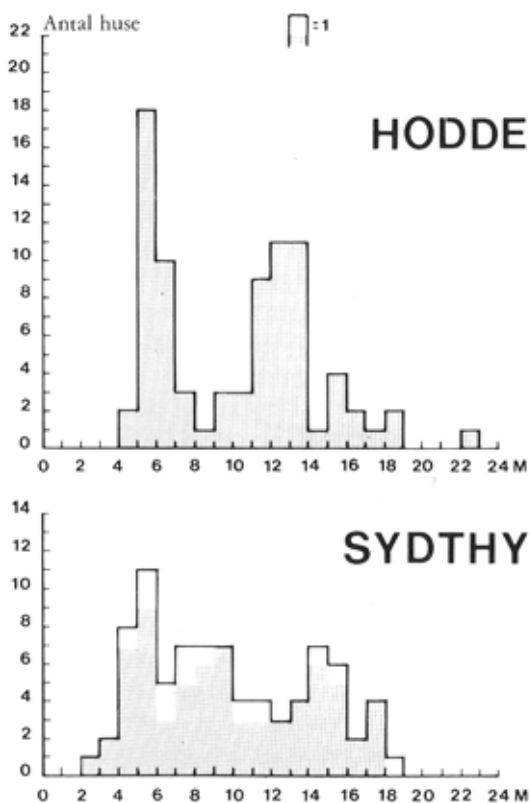

Fig. 4: Diagram over den indvendige længde på huse i Hodde-landsbyen modstillet længden af huse fra byhøjene i Sydthy.
1: længden af huset noget usikker, kan være længere.

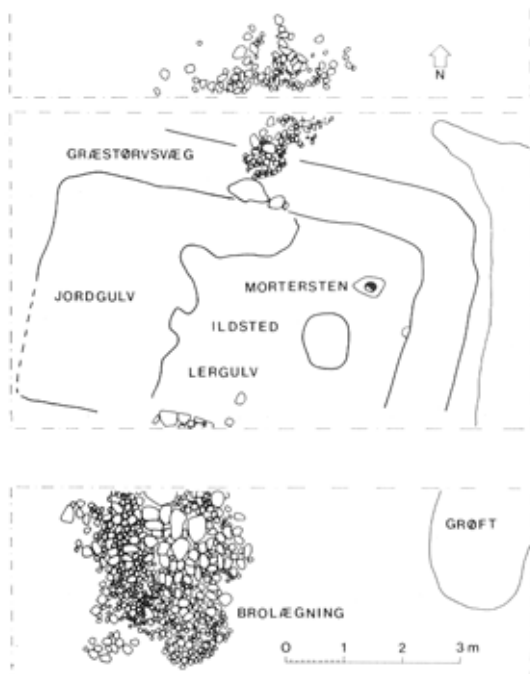

Fig. 5: Plantegning af hus 13 fra Heltborg byhøjen.

3 ildsteder, der sikkert har afløst hinanden i løbet af husets levetid. To af dem tegnede sig blot som rødbrændte partier af selve lergulvet, medens det sidste, der lå blot en halv meter fra sydvæggen i huset, var mere regulært med et lidt tykkere

lerlag under. Hvad der er foregået i huset, er det desværre ikke muligt at afklare, men der er sandsynligvis tale om et forråds- eller arbejdshus; til nogen permanent beboelse har det næppe tjent.

At der i Thy i tiden omkring Kristi fødsel fandtes gårde bestående af flere bygninger er for første gang med sikkerhed blevet vist ved udgravningerne i Heltborg. Ser vi udenfor landsdelen, kan det ikke undre, at jernalderens gårde i den øvrige del af Jylland i mangt og meget fremviser beslægtede træk. I den store jernalderlandsby, som Nationalmuseet for nogle år siden undersøgte ved Hodde nær Varde, bestod gårdene sædvanligvis af et langhus og et mindre udhus. Denne fordeling fremgår tydeligt af fig. 4, der øverst viser et diagram over husenes længde ved Hodde. Der er tale om to hustyper: det korte på 5-6 meters længde og det lange på sædvanligvis 11-14 meters længde.

Angiver vi nu på samme måde længden af de udgravede huse fra ældre jernalder i Sydthy (Ginnerup, Vestervig, Hurup, Heltborg m.fl.) er der lighederne til trods også bemærkelsesværdige forskelle. Mellem de korte og de lange huse foreligger der i Thy nemlig også en gruppe huse på 7-10 meters længde, en husstørrelse, der er sjælden ved Hodde. Som vi skal se, synes huse af denne mellemstørrelse, i modsætning til småhusene i gårdsanlægget, at have fungeret som selvstændige økonomiske enheder. Hus 13 fra Heltborg er et typisk eksempel på et sådant hus.

Hus 13

Med et indre mål på 6,5 x 4 m er huset kun godt 1 m² større end hus 5. Den store forskel mellem de to huse ligger således ikke så meget i størrelsen, men mere i selve indretningen (fig. 5). Til forskel fra hus 5 er der en deling af huset således, at der i den østlige del er lergulv og i den vestlige del et mindre parti med jordgulv. I afdelingen med lergulv lå ildstedet og tæt herved i det nordøstlige hjørne fandtes mortarstenen endnu på plads, halvvejs nedgravet i gulvet. Umiddelbart op til denne sås ved udgravningen to fordybninger i lergulvet, der passede fuldstændig til et par knæ - her, kan man forestille sig, har konen i huset arbejdet med mortarstenen, der blev brugt til knusning af korn. En hovedstor sten med tilhugget stærkt afslidt endeparti lå i væglinjen kun en meter fra

morterstenen og kan udmærket have fungeret som støder. Størrelsen taget i betragtning har den skullet betjenes med to hænder, et slidsomt arbejde, der nok har kunnet give ondt i ryggen.

Der var to indgange anbragt overfor hinanden i husets langsider. Foran disse fandtes indgangsbroelægninger, hvor den sydlige var den mest regelmæssige, sat af større sten, medens den nordlige var mere uregelmæssig. Udfør den sydlige indgang, gik lergulvet helt hen til den brolagte lille entre, medens der foran den nordlige kun var jordgulv. På denne baggrund er det fristende at tale om en hoved- og bagindgang til huset.

Både hvad angår de to modstillede indgange og forekomsten af jord- og lergulv er hus 13 nært knyttet til de større huse på pladsen, der har rummet en stald; men på grund af husets størrelse er det dog begrænset, hvad der i det hele taget har været plads til. At huset alligevel kan have fungeret som en selvstændig økonomisk enhed sandsynliggøres ikke blot ved de nævnte ligheder med de større huse, men også ved forekomsten af en kværnsten. Når mortersten eller skubbekværne findes på den plads, hvor de har været benyttet, er det nemlig altid i forbindelse med huse, der har tjent til beboelse.

Erhvervsgrundlag og Sociale forskelle

Forestiller vi os landskabet i Thy omkring Kristi fødsel, har det naturligvis været forskellig fra det, vi kender i dag, alene dræningen i nyere tid har ændret landskabsbilledet betydeligt. Men med den store mængde bopladser vi kender fra ældre jernalder, er der samtidig ingen tvivl om, at vi allerede på dette tidspunkt har at gøre med et åbent kulturlandskab præget af marker og overdrev. Erhvervsgrundlaget har primært været agerbrug og kvægavl. På de ukrudtsfyldte marker stod der bl.a. byg, forskellige hvedarter og havre - også ærter og hestebønner var kendt; visse steder lyste hørmarker i juli måned op i landskabet, og på brakmarkerne og overdrevene sås foruden kvæget også får, geder, heste og svin. Således har det også været i andre egne af landet, men på grund af jordbundsmæssige forskelle har kvægholdet og agerbruget næppe haft den samme betydning overalt. Til et omfattende kvæghold skulle der være adgang til større græsnings- og høsletsarealer, som det var tilfældet langs f.eks. de større åsystemer i

Vestjylland. I den førnævnte jernalderlandsby ved Hodde havde kvægholdet indtaget en vigtigere plads i samfundsøkonomien end tilfældet har været i Sydthy. Her manglede en del landsbyer adgang til større engarealer, hvilket man sikkert har kompenseret for ved at lægge større vægt på agerbruget. Det er i denne forbindelse måske ikke uden betydning, at det kun er fra Thy de meget store lerkar fra jernalderen kendes. I et nedbrændt hus ved Ginnerup blev der blandt andet fundet et lerkar med en højde på lidt over 1 meter, der har været anvendt som kornbeholder.

Igennem de godt 1500 år, som jernalderen i Danmark varede, skete der store forandringer. Ganske langsomt foregik der en øgning af de sociale forskelle i samfundet, der til sidst mod slutningen af oldtiden gav sig udtryk i eksistensen af overordentlige store gårdsanlæg, til hvis drift, der har været knyttet et større antal mennesker, der næppe selv har været medejere af dyrene og jorden. Der kan have været tale om slaver eller en form for landarbejdere.

Allerede i bronzealderen viser gravfundene, at der var forskelle mellem folk, idet prestigebetonede genstande ikke var ligeligt fordelt i gravene. Men i hvor høj grad disse forskelle gav sig udslag i organisationen af den daglige landbrugsproduktion, ved vi intet om endnu. Her er vi bedre hjulpet i jernalderen, hvor man allerede i Hodde-landsbyen fra første århundrede før Kristi fødsel kan se tydelige forskelle i gårdsanlæggenes størrelse, forskelle der må afspejle sociale lag i landsbyen. Arkæologen Steen Hvass opererer med hele fire lag, hvor det øverste repræsenteres ved det største gårdsanlæg i landsbyen, der bestod af to mindre huse og et langhus med plads i stalden til op til 30 dyr. Det nederste lag udgøres af enkelte mindre langhuse, 9-10 m lange, og uden påviselig stald. Da samtidige gravfund også på landsplan opviser socialt betingede forskelle i gravudstyrets sammensætning, er det naturligt at opfatte resultaterne fra Hodde, som retningsgivende for, hvad man kan forvente at finde på andre samtidige jernalderbopladser. Mærkeligt nok kan der nævnes et par eksempler på landsbyer, hvor denne lagdeling ikke træder frem, idet de økonomiske enheder har været af nogenlunde samme størrelse, men som det allerede vil være fremgået, svarer dette ikke til forholdene i Sydthy.

Selvom der i årenes løb er foretaget mange udgravninger i de thylandske byhøje, er der dog aldrig udgravet en hel landsby. Baggrunden for videre slutninger er derfor en anden end ved eksempelvis Hodde, men alligevel viser det sig, at en social lagdeling også her kommer til udtryk.

Som vi har set det, gav udgravningen ved Heltborg et fint eksempel på et gårdsanlæg bestående af i alt 3 bygninger (fig. 3) samtidig med, at der også kunne konstateres mindre enheder, i denne sammenhæng repræsenteret ved hus 13 (fig. 5). Huse af denne størrelse og udformning har givet tilhørt en mindre velstillet del af befolkningen end den, som har boet i de større gårdsanlæg. Uden sammenligning i øvrigt med senere tiders forhold kunne man vel kalde beboerne i de mindre huse for jernalderens husmænd.

Mange steder rundt om i Thy støder nutidens landmænd under pløjning på brolægninger, lerkarskår og kværnsten fra jernalderens bopladser. Ligesom udgravningerne giver os ny viden om tilværelsen for 2000 år siden, så kan oplysninger om, hvor man under dyrkning gør nye fund, være med til at belyse andre sider af samme sag: hvor gårdene og landsbyerne var placeret i landskabet, og hvor tæt man boede dengang. Denne viden er også af stor betydning, når museet skal vurdere behovet for udgravninger forud for større anlægsarbejder - som det netop var tilfældet i forbindelse med omfartsvejen ved Heltborg.

Kilde: Sydthy Årbog 1986, side 6-11.